

PAPER DETAILS

TITLE: TEVHID-I ULÛHIYYET KAVRAMI ÜZERINE BİR DEĞERLENDİRME

AUTHORS: İrfan EYİBİL

PAGES: 181-194

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/179888>

TEVHİD-İ ULÛHİYYET KAVRAMI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

İrfan Eyibil

SAÜ SBE Kelâm ABD Yüksek Lisans Öğrencisi

Abstract *The most important and fundamental concept in Islamic thought is undisputedly the concept of Unity (Tawhid). The aforementioned concept has been subject to different evaluations throughout its historical process. There are great differences between the notion of Unity asserted by Muslim apologists (mutakallimun) who seek to conceive and defend the principles of Islamic belief; and that of the Fundamentalist movement (Ahl al-Hadith) started by ibn al-Taymiyyah. The basic difference between these views lies within the partition of the concept of Unity into Ontological Unity (Tawhid al-Rububiyyah) and Divine Unity (Tawhid al-Uluhiyyah). This article focuses especially on Divine Unity, the main reason for this division; and will assert that this concept does not have any tradition as claimed, and that the idea that it has been put forward through inductive reasoning from the Quran and Prophetic Tradition (Sunnah) is not true. For this purpose, the views of Muslim apologists have been set forth and the main doctrines used by this view have been inquired. We have tried to show that these concepts have been made up later on, and are not fit to shape the idea of Unity in Islam.*

Key Words: Allah, Tawhid, Tawhid al-Rububiyya, Tawhid al-Uluhiyya.

GİRİŞ

İslâm düşüncesinin en temel ve önemli kavramlarından olan tevhid, tarihsel süreç içerisinde farklı değerlendirmelere tabi tutulmuştur. Bu farklı değerlendirmeler arasında Eşâ'î ve Mâtürîdî kelâmcılarının da yer aldığı klasik kelâm geleneği içerisindeki müelliflerin tevhidi ameli saha içinde değerlendirmemeleri önemlidir. İbn-i Teymiyye'yle (ö. 728/1328) başlayan ehl-i hadisin ise tevhidi ameli sahaya dahil etmeye gayret gösterdiği dikkatlerden kaçmamaktadır. Bu çabanın beraberinde getirdiği anlayış sadece bir inanç meselesi olarak kalmamakta bir müslümanın hayatını köklü bir şekilde etkilemektedir. Dahası hayatın tüm alanlarını kapsayan bu algı zamanla toplumu ayrıştırıcı olumsuz tesirler, dışlayıcı yaklaşımlar gösterebilmektedir. Bunun temel dayanağının tevhidin, ulûhiyyette ve rububiyyette tevhid olarak ayrılması olduğu söylenebilir. Bu nedenle meselenin anlaşılması, tarihi arka planının görülebilmesi için tevhid kavramının sözlük ve terim anlamlarıyla konuyla ilgili değerlendirmeler kısa da olsa hatırlanmalıdır.

TEVHİD KAVRAMI

Tevhid “وحد” kökünden tef’îl vezninde bir mastardır. Sözlükte “bir kılmak” manasınadır. Kelime Allah için kullanıldığında, “Allah tealanın tek olması, şerik ve

nazîrden münezzehtir olması” anlamındadır.¹ Râğıb el-İsfahânî (ö.425/1035) meşhur eseri *el-Müfredât*’ta vahid kelimesinin, tecezzi kabul etmemek, tek bir şahsı veya türü ifade etmek, ayrıca eşsizlik ve başlangıcı olmamak gibi anlamları olduğunu ancak Allah teala için kullanıldığında “tecezzi (bölünme) ve tekessür (çoğalma) manalarının kendisi için sahih olmayacağı” anlamına geldiğini ifade etmektedir.² Seyyid Şerif Cürcânî ise (ö. 740/1340) *et-Tarifât* isimli eserinde tevhidi, zat-ı ilahiyi akla, hayale hatta vehme gelebilecek her türlü tasavvurdan ayrı tutma olarak tarif etmekte, tevhidin üç şeyden oluştuğunu söylemektedir. Buna göre tevhid, Allah’ı rab olarak bilme, vahdaniyetini ikrar etme, ona hiçbir şekilde eş koşmamaktan ibarettir.³

Kur’an-ı Kerimde tevhid kelimesi geçmemekle birlikte aynı kökten gelen “واحد, واحد, واحد” kelimeleri geçmektedir.⁴ Eş’arî kelâmcısı Ebû Abdillâh Halimî’ye (ö. 403/1012) göre Kur’anda ve Sünnette Allaha nisbet edilen “el-Kâfi”, “el-Alî”, “el-Azîm”, “er-Reffî” gibi isimler cenabı hakkın birliğini ifade eder.⁵ Ayrıca İhlas suresindeki “es-samed” ismini de tevhidi ifade eden bir isim olarak değerlendirmek mümkündür. Aslında Kur’an-ı Kerimde zat-ı ulûhiyyeti yaratılmışlara özgü acz ve eksiklik bildiren bütün sıfatlardan tenzih eden pek çok sayıda âyet bulunmaktadır. Bu âyetler tevhidi açıklığa kavuşturan deliller mesabesindedir.⁶ Ayrıca âyette “senden evvel gönderdiğimiz hiçbir peygamber yoktur ki kavimlerine benden başka ilah yoktur ve yalnız bana ibadet edin demiş olmayalım”⁷ ifade edilmesi bütün peygamberlerin ortak çağrısının tevhid olduğunu göstermektedir. Kur’an-ı Kerimde “عبد”in türevleriyle gelen emirler ibn-i Abbas’a göre tevhidi ifade etmektedir.⁸ İbn-i Kayyım el-Cevziyye’ye (ö. 751/1350) göre ise bütün Kur’an âyetleri tevhidle alakalıdır. Zira, Kur’an-ı Kerîm Allah tealanın zatından ve sıfatlarından bahseder ki bu tevhid-i ilmidir. Bazense sadece ona ibadet edilmesi gerektiğinden söz eder ki bu

¹ İbn-i Manzur, *Lisanu’l-Arab*, Daru Sadır Baskı, III, S. 450; Asım Efendi, *El-Okyanusu’l-Basit Fi Tercümeti’l-Kamusu’l-Muhit*, Asitane, I, S.705

² İsfahani, Rağıb, *Mu’cemu Müfredatı Elfazı’l-Kur’an*, Daru’l-Fikr, Beyrut, “tevhid” md. S.551.

³ Cürcânî, Şerif Ali b. Muhammed, *Kitabu’t-Tarifât*, Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, Birinci Baskı, S.69.

⁴ Örnek olarak bk. el-Bakara 2/61, el-Maide 5/73, el-En’am 6/19, el-Mümtehine 60/4, el-İhlas 112/1

⁵ Halimî, Ebû Abdillâh, *el-Minhac fî şu’abi’l-îmân* (nşr. Hilmi Muhammed Fûde), Beyrut 1399/1979, I, s. 187-209.

⁶ Özler, Mevlüt, “Tevhid”, DİA, XXXVIII, 18.

⁷ el-Enbiya, 21/25

⁸ Hasan Han, Sıddık, *ed-Dinul Halis*, (nşr. M. Zührî en-Neccâr) Kahire ts., Mektebetü dâri’t-türâs, I, S.18-19.

da tevhidi iradidir. Kurân'da yer alan emir ve nehiyeler tevhidin hukukunu oluşturur. Ceza ve mükafattan bahseden âyetlerden maksatsa tevhidin hukukuna riayet edenlere mükafat, etmeyenlere ceza verileceğidir. Netice de Kur'an baştan sona tevhiddir ibarettir.⁹

Hiz. Peygamber (s.a.v.)'in hadislerinde de tevhid, çok önemli bir yer tutar. İslâmın beş temel esas üzerine kurulduğunu ifade eden hadiste, birinci esasın tevhid olduğu¹⁰ belirtilir. Başka bir hadiste ise “Kim ki Allahı bir olarak kabul eder Allah'tan gayrı tapılanları inkâr ederse, malı ve canı korunmuş, hesabı ise Allah'a kalmıştır” buyrulurken¹¹, diğer bir hadiste “Lâilâhe illallah” deyin ki kurtulasınız” buyrulmuştur.¹² Hiz. Peygamber (s.a.v.)'in kâfirleri İslâm'a ve tevhide çağırmasına dair nakledilen rivayetler ise tevatür derecesindedir.

Yukarıda aktarılan ifadelerden de anlaşıldığı üzere İslâm dininde en merkezi kavram tevhiddir. Bundan ötürü İslâmiyet tevhid dini olarak tanınmıştır. İsmail R. Farukî'ye göre İslâm öncesi hiçbir dinin uluhiyet tasavvuru, İslâm'da ki Allah tasavvuru ve kavramı kadar şirk inancına darbe vurmamıştır. Ona göre bunun sebebi, gönderilen bütün dinlerin zaman içerisinde tevhid telakkisinden uzaklaşması ve bu inancı hakkıyla yaşatamamasıdır. Bundan ötürü İslâm dininin dünya kültürüne en özel katkısı tevhittir.¹³

Ebû Hanîfe (ö. 150/767), *el-Fıkhu'l-ekber*'de tevhidi bütün iman esaslarını içine alacak şekilde; Allah'a, âhiret gününe, meleklerle, kitaplara, resullere, ölümden sonra dirilişe, hayrıyla şerriyle kadere iman etmek, diye tarif etmektedir.

el-Fıkhu'l-ekber'de Allah teala'nın bir olmasının, aded olarak değil, şeriki/ortağı olmama anlamında bir olduğu, ihlas suresinde ifade edilenin de böyle olduğu belirtilir. Buradan anlaşılması gereken, Allah'ın bir olmasının, ulûhiyet ve ulûhiyete has vasıflarla şerikinin olmayışı manasında bir birlik ve yeganelik olduğudur.¹⁴

Mâtürîdî (ö. 333/944) tevhidi, alemleri varedenin tek olması, birden fazla olmaması olarak tanımlamaktadır. Ona göre bu anlamdaki tevhidin üç delili vardır. Bunlardan birincisi haberdur. Çünkü alemde ilah olduğunu iddia eden ve peygamber gönderen birine tesadüf edilmemiş ve böyle bir şey nakledilmemiştir. Ayrıca ondan

⁹ Cevziye, İbn Kayyım, *Medâricü's-salikin* (nşr. Abdu'l-Mün'im Salih Ali el-İzzî), Müessesetu'r-Risale, İkinci Baskı, 1986, I; S 40, Sıddık Hasan Han, *ed-Dinu'l-Hâlis*, I, S.56.

¹⁰ Müslim, “İman”, 1.

¹¹ Müslim, “İman”, 1.

¹² Buhari, “İman”, 2.

¹³ Faruki, İsmail R., *Tevhid*, (Terc. Dilaver Yardım-Latif Boyacı), İnsan Yay., Dördüncü Baskı, 2006, S. 41.

¹⁴ Beyazî, Kemaleddin Ahmed, *İşaretu'l-Meram Min İbarâti'l-İmam*, Daru'l-Kütübü'l-İslâmi, İstanbul, Birinci Baskı, 1949, S107-108.

başka ilahlar kabul edenler bile en büyük ilah olarak onu kabul etmektedirler. İkincisi akli delildir. Buna göre eğer, birden fazla ilah olmuş olsa o takdirde âlemin varlığı ya ilahların aralarında anlaşmalarıyla mümkün olur ki bu durum rab olma ve ilahlık manalarına terstir. Yada aralarında bir çatışma meydana gelirdi. Bu durumda da zaten âlem varolmazdı. Âlemin varolmuş olması ise bize tek bir ilahın varlığını göstermektedir. “Eğer birden fazla ilah olsaydı yerler ve gökler fesada uğrardı”¹⁵ âyeti de bu manayı ifade etmektedir. Üçüncü delil ise âlemde birden fazla ilah olsaydı âlemin düzeni bozulur mevsimlerin zamanı değişirdi. Öyle olmadığına göre âlemi varedenin tek bir ilah olduğu ortaya çıkar. Mâtürîdî “واحد” kelimesinin hem aded hemde eşsizlik ve yücelik manalarını ifade ettiğini de belirtir.¹⁶ Görüldüğü üzere Mâtürîdî Ebû Hanîfe’nin tevhid tarifinden farklı olarak tevhidi tanımlarken Allah’ın varlığı meselesine fazla değinmemekte daha çok âlemde Allah’tan başka tasarruf sahibinin olmaması meselesi üzerinde durmaktadır. Bunu temellendirmek içinde burhan-ı temânü’ delili ve haber delili, diyebileceğimiz bir delili kullanmaktadır

Mâtürîdî âlimlerinden Kemaleddin el-Beyâzî (ö. 1098/1687) ise, “Allaha iman etmek”i, Cenab-ı Hak’ın zâti ve fiili kemal sıfatlarla muttasıf olması, bu sıfatların diğer iman esaslarını gerektirmesi diye açıklamıştır. Bu tanımlamayla Ebû Hanîfe’nin “tevhid” kavramını geniş anlamda itikâdî bütün meseleleri içine alacak şekilde anladığı görülmektedir.¹⁷

Ehl-i sünnet kelâmının bir diğer kurucusu olan Eş’arî’ye (ö.324/936) göre birden fazla ilah olsa âlemin varlığının bir düzen içerisinde devam etmesi imkansızlaşır. Bir ilahın istediği diğer ilahın istediğiyle çatışır ve her halükarda birinin muradı yerine gelmemiş olur. Muradı yerine gelmeyece acziyet arız olmuş olur ki bu da ilahlık manasına ters bir durumdur. Nitekim “Birden fazla ilahlar olsaydı yer ve gök fesada uğrardı”¹⁸ âyeti bu hakikati ifade etmektedir.¹⁹

Eş’arî kelâmının önemli temsilcilerinden Bâkılânî (ö.403/1013) de *et-Temhîd* isimli eserinde tevhidi Allah’tan başka âlemde tasarruf eden ilahların olmaması şeklinde ele almakta, bunun isbatı içinse Mâtürîdî ve Eş’arî’nin delil olarak kullandığı burhan-ı temânü delilini kullanmakta, ancak Mâtürîdî’nin haber delili dediği; bütün beşerî tarihin şahid olması delilini, kullanmamaktadır.²⁰

¹⁵ el-Enbiyâ, 21/22.

¹⁶ Mâtürîdî, *Kitabu’t-Tevhid*, (nşr. Bekir Topaloğlu Muhammed Aruçî), İsam yayınları, Ankara 2005, s.37-40.

¹⁷ Beyâzî, *a.g.e.*, S.69-70

¹⁸ el-Enbiya ,21/22

¹⁹ Eş’ arî, Ebu’l-Hasen, *Kitabu’l-Luma’*, (nşr. Abdulazîz izzu’d-din es-Sirvânî), Daru’l-Lübnan, birinci baskı, s. 84. Beyrut 1987

²⁰ Bakıllani, *Et-Temhid*, Daru’l-fikr el-Arabi, Kahire 1948, s.46.

Diğer bir önemli Eş'arî kelâmcısı Gazzâlî (ö. 505/1111) Allah'ın bir olmasının Allah'ın varlığı ve başka bir ilahın olmaması anlamına geldiğini belirtiyor. Bununda iki şekilde anlaşılabileceğini söylüyor. 1. Allah teala'nın bölünme, nicelik ve sınırlı olma gibi zatına layık olmayan manalardan tenzih etmektir. 2. Nazirinin, benzerinin olmaması hakikatini ikrar etmektir.²¹

Eş'arî kelâmcılardan Teftâzânî (ö. 797/1395) Allah'ın bir olması meselesinde burhanı temânü delilini kullanmakta ama bu delilin burhani bir delil olmadığını, iknai bir delil olduğunu belirtmiştir. Onun âyeti burhânî bir delil değil iknâî bir delil diye yorumlaması tenkid edilmiş ve hatta bu görüşünden dolayı bazılarınca tekfir bile edilmiştir.²² Teftâzânî de Mâtüridî Bâkılânî gibi tevhid meselesinde âlemde tasarruf eden başka ilahların olmaması manası üzerinde durmuştur.

Bir diğer Eş'arî âlim olan Şehristânî (ö.510/1116) *Nihayetü'l-ikdâm* da tevhidi Allah'ın zatında bir olup bölünmemesi, sıfatlarında bir,benzerinin olmaması, fiillerinde bir şerikinin olmaması, anlamında değerlendirmektedir. Filozoflarla Mutezile'nin kadim sıfatları kabul edersek birden fazla vacib olur bu da tevhide ters bir anlayıştır iddiasıyla itiraz edip sıfatları reddettiklerini söylemekte onları tevhidi anlamamakla suçlamaktadır. Tevhide aykırı olan inancın Allahtan gayrı kadim varlıklar kabul etmek olduğunu Allah teanın kadim sıfatlarının olmasının tevhide zıt olmadığını belirtiyor.²³

Tevhid meselesinde Mu'tezile, Allah tealanın zatı yanında başka kadîmler olur endişesiyle “kadîm sıfatları” kabul etmemişlerdir. Bu hassasiyetlerinden ötürü kendilerini “tevhid ve adl ehli” olarak (Ehlu'l-Adl ve't-Tevhid) isimlendirmişlerdir.²⁴ Yani Mu'tezile Ehl-i sünnet kelâmcılarından farklı olarak kadîm sıfatları kabul etmemişlerdir. Bunun sebebini ise tevhid hassasiyetleri olarak göstermektedirler.

Görüldüğü gibi kelâmcılar Allah'ın birliğini yani tevhidi, Allah'a alemde denk birşeyin olmaması, Cenab-ı Hak'la alakalı teşbih ve tecsime düşülmemesi ve alemde yaratıcılığın ona ait olması şeklinde anlamışlardır. Tevhid meselesi, Allah'ın birliği manasında değerlendirilse de bazen de Ebû Hanîfe'de olduğu gibi bütün itikâdî meseleleri kapsayacak şekilde tarif edildiği de olmuştur. Bu doğrultuda kelâmın en önemli meselesi olduğundan tevhid kavramı bütün kelâmı içerecek şekilde kullanılmıştır. Nitekim klasik kelâm literatüründe ve günümüzde kelâmıla alakalı yazılan eserlerin bir çoğu bu ismi taşımaktadır. Kur'an ve Sünnetin en temel

²¹ Gazzâlî, *el-İktisad fî'l-itikad*, (nşr. Muhammed Veliyyuddin Farfur), Daru'l-Farfur, birinci baskı, Şam 2007, s.131.

²² Taftazani, *Şerhu'l-Akaid*, (nşr. Talha Hakan Alp), İstanbul: Rihle Kitab, 2011, s143.

²³ Şehristani, *Nihayetü'l-İkdâm*, (nşr.:Ferd Ceyyum), Bağdad: Mektbetü'l Müsenna, s. 90-91.

²⁴ Avvad b.Abdullah el-Mu'tik, *el-Mu'tezile Ve Usuluhumu'l-Hamse Ve Mevkafı Ehli's-Sünneti Minha*, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, Dördüncü Baskı, 2001, s. 81.

kavramı olan bu “tevhid” kavramı, İslâm düşüncesinin temel karakteristiğini belirlemiş ve İslâm medeniyetini inşaa etmiştir. Yukarıda aktarmaya çalıştığımız üzere tevhid meselesi alemde tasarruf eden başka ilahların olmaması manasında ele alınmaktadır. Yalnız İbn-i Teymiyye’yle (ö. 728/1328) başlayan ehl-i hadis geleneğinde ise tevhid ve şirkin kapsamı çok genişletilmiş sadece itikadi saha değil ameli saha da önemli ölçüde tevhid kapsamına dahil edilmiştir. Yukarıda bahsi geçen kelâm alimlerinin tevhidle alakalı kanaatlerinden anlaşılan tevhid anlayışı İbn-i Teymiyye’nin dile getirdiği tevhid anlayışından oldukça farklıdır. Klasik kelâm uleması uluhiyyet ve rububiyyete tevhid diye bir taksime değinmemişlerdir. İbn-i Teymiyye’ye gelinceye kadar bilinmeyen bir tevhid anlayışı, Tevhid hakikatini ortaya koyan Ku’an, ilk muhatabları olan sahabeler ve selef ulemasının anladıklarından çok farklıdır. Bu tevhid anlayışına göre, tevhidin gerçekleşmemesi durumunda şirk ve küfür ortaya çıkmakta, müslümanların büyük çoğunluğu kolaylıkla İslâm dışına itilebilmektedir. Bu denli tehlikeli sonuçları doğurabilecek anlayışın çıkış noktası muhtemelen tevhidin kısımlara ayrılmasıdır. Bu nedenle burada bu taksim ve kavramların anlamlarını ele almak yerinde olacaktır.

TEVHİDİN KISIMLARI VE BU TAKSİMİN DAYANAKLARI

Tevhidin kısımları olarak ifade edilen tevhid-i uluhiyyet ve tevhid-i rububiyyet tabirleri erken dönemlerden itibaren kullanılmaya başlanmış olmalıdır. Çünkü Mâtürîdî’nin *Kitabu’t-tevhîd*’inde, İbni Teymiyye’den önce yaşamış Ebû’l-Muîn Nesefî’de (ö. 507/1115) de bu tabirleri görmekteyiz.²⁵ Bekir Topaloğlu’na göre Yusuf ed-Dicvî’nin²⁶ bu ayrımı İbn-i Teymiyye’ye mal etmesi doğru değildir. Zira ona göre bu ayrım erken dönemlerde oluşmuştur. Zira Kur’an-ı Kerim âyetlerinden böyle bir ayrım çıkarılabilmekte ve önceki kelâm metinlerinde de bu tabirler yer almaktadır.²⁷

Ancak İbn-i Teymiye (ö.728/1328) öncesi her ne kadar bu tabirler kullanılsa da²⁸ İbn-i Teymiye’nin bu kavramlara yüklediği manaları taşıdığını söylemek zordur. Mesela Mâtürîdî bu kavramları aynı tabirleri kullanmamak için ifade zenginliği kasdıyla eş anlamlı, en azından yakın anlamlı kullanmaktadır.

Bu nendenle Yusuf ed-Dicvî’nin de dediği gibi²⁹ bu tabirler, İbn-i Teymiye öncesi metinlerde geçmekte fakat İbn-i teymiye sonrası yüklenen manaları taşımamaktadır. Bu kavramların tarihi bir geleneği olmadığını zaten İbn-i Teymiye’nin kendisi de ifade etmektedir. Çünkü İbn-i Teymiye kelâmcıların tevhid

²⁵ Mâtürîdî, *a.g.e.*, s.38.39; Nesefî, Ebul Muin, *Tabsîretul Edille*, (tahkik ve talik: Hüseyin Atay), I, , Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004, s.113.117,

²⁶ Dicvî, Ebu’l-Mehasin Yusuf b. Muhammed.b.Nasr, Ezher üniversitesinde öğretim üyeliği yapmıştır. Maliki fakihi olup, 1946’da vefat etmiştir.

²⁷ Topaloğlu, Bekir, “Allah”, *DİA*, II, Ankara 2003, s.478.

²⁸ Mâtürîdî, *a.g.e.*, s.39.

²⁹ Dicvî, Yusuf, *Makalat Ve’l- Fetava*, Kahire: Daru’l-Besair, I, s. 322.

anlayışını tenkid etmekte hatta bu anlayışın ta'til olduğunu ve kelâmcılara da Bişr el-Merisi'den (ö.218/833) geçtiğini belirtmektedir.³⁰ Ayrıca Eş'arî kelâmcılarının tevhid-i üç manada; birincisi; cenabı hakkın tecezzi, inkısam ve terkiib gibi şeylerden münezzeh olması, ikincisi; benzeri olmaması, üçüncüsünün ise; mülkünde ortağı olmaması, her şeyi yaradanın "O" olması anlamında olduğunu ifade etmektedir. İbn-i Teymiye bahsi geçen üç maddenin kısmen tevhid-i rububiyeti ifade ettiğini, cenabı hakkın resulleri gönderdiği tevhidin ise tevhid-i uluhiyyet olduğunu, dolayısıyla kelâmcıların tevhid-i uluhiyyete hiç değinmemiş olduklarını belirtmektedir. Dolayısıyla Peygamberlerin gönderildiği asıl tevhid anlaşılmamaktadır. Ona göre kelâmcılar tevhidten arab müşriklerinin alemi yaradanın Allah olması manasındaki inançlarından başka bir şey anlamamışlardır. Oysa sadece bu tevhidle de muvahhid olunamaz.³¹

Görüldüğü üzere İbn-i Teymiye kendinden önceki bütün kelâmcıları tevhid-i anlamamakla suçlamakta Kur'an ve Sünnetten, farklı bir anlayış çıkarmaya çalışmaktadır. Dolayısıyla bu kavramların İbn-i Teymiye öncesi dönemde aynı anlamda kullanıldığını söylemek imkansızdır. Aslında bu çaba kısmen İbn-i Teymiye'de olmak üzere tabirlerinde oldukça sık görülen bir durumdur. Örneğin şirkle alakalı üç cilt eser yazan muasır müelliflerden Ebû Bekr Muhammed Zekeriyya bu tabirleri zorlama yorumlarla selefte nisbet etmeye çalışmakta, naslardan istikra ve tettebbu' yoluyla bunun çıktığını isbat etmeye çalışmaktadır.³²

Aynı şekilde muasır müelliflerden Adil b. Muhammed b. Ali eş-Şeyhanî *Hakikatu'l-iman* isimli eserinde Muhammed Emin Şinkîfî'den (ö.1973) alıntı yapmakta ve tevhid-i uluhiyyet ve tevhid-i rububiyet kavramlarının Kur'an genelinden *istikra/tüme varım* yoluyla çıkarıldığını belirtmektedir. Taberî (ö. 310/923) ve İbn-i Mende (ö. 395/1005) gibi selef ulemasının ise buna işarette bulunduğunu ve nihayetinde de İbn-i Teymiye ve İbn-i Kayyım el-Cevziyye'nin bu kavramları açık bir şekilde ortaya koyduğunu belirtmektedir. *Hakikatu'l-iman* eserinin müellifi bu meselenin nahvin kurallarının tesbitine benzediğine değinmektedir. Ona göre Arablar konuşurken nahiv kurallarını; "bu isimdir", "bu fiildir", şeklinde bilmiyorlardı. Fakat dilde bu kaideler saklıydı. Daha sonra gelen ulema Arab dilini istikra yoluyla araştırarak zaten var olan bu kuralları tesbit etmişlerdir.³³

Şunu belirtmek gerekir ki müellifin selefte işaret vardır dediği noktalara katılmak zordur. Mesela İbn-i Mende tevhidin üç hususuna; birincisi ihlas suresinin

³⁰ İbn-i Teymiye, *Tisi'niyye*, (nşr. Muhammed b. İbrahim El-Aclân), Mektebetü'l Maarif, III, s.788.

³¹ İbn-i Teymiye, *a.g.e.*, S780-800

³² Zekeriyya, Ebu Bekr Muhammed, *eş-Şirk fi'l Kadim ve'l-Hadis*, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, I, s.70-97.

³³ Şeyhanî, Adil b.muhammed b. Ali, *Hakikatu'l-İman*, Riyad: Usulu's-selef, 2005, s.97-98.

muhtevasını kabul, ikincisi mahlukâtın nasıl yaratıldığını düşünme, üçüncüsü cenab-ı hakkın kendini isimlendirdiği esma-i hüsnasını ibadet ve zikir için bilmeye değerlidir. İbn-i Mende'nin bu ifadelerinden yorumla tevhid-i uluhiyet çıkarılmaktadır.³⁴ Buradan İbn-i Teymiye geleneğinden anlaşıldığı gibi tevhid-i uluhiyyetin söz konusu olduğunu söylemek zordur.

Böyle bir mesned bulma çabası, bu kavramların pratik etkilerinde de görülecektir. Oysa bu iddiaların aksine selefte böyle bir ayrımı görmemekteyiz. Bazı kelâmcıların bu tabirleri kullanmalarından yola çıkarak, İbn-i Teymiye'nin bu tabirlere yüklediği manayı kasdettiklerini söyleyemeyiz. İbn-i Teymiye ise bu iki kavrama o kadar farklı anlamlar yüklemiştir ki bununla yeni bir düşünce sistemi oluşturmuştur.

Tevhid kavramı, marifette ve isbatta tevhid, talepte ve yönelişte tevhid, ilmi ve haberi tevhid, iradi ve talebi tevhid, kavli-ameli tevhid şeklinde farklı biçimlerde tasnif edilebilmektedir. Bütün bu ikili tasnifleri tevhid-i rubûbiyyet ve tevhid-i ulûhiyyet şeklinde ifade etmek mümkündür. Meşhur kullanımda zaten böyledir. Bazıları da bir üçüncü kısım olarak tevhid-i sıfatı saymaktadırlar. Ancak bu temelde bir değişiklik ifade etmez. Çünkü tevhidi ikili taksime tabi tutanlar tevhid-i sıfatı tevhidi rububiyyetin içinde değerlendirmektedirler.³⁵

Tevhid-i Rubûbiyyet

Rab, bütün mahlukâtı besleyip terbiye eden, onları ıslah eden, onların maliki olan manasında cenabı hakkın ismidir. Allah'tan gayrisi için kullanılırsa izafetsiz kullanılmaz. Rububiyyet ise maliklik, ıslah edicilik manalarına gelmektedir.³⁶ Rağıb el-İsfehânî'nin *el-Müfredât*'ında benzer manalar verilmekte, mevcudâtın maslahatını üstüne alma, bir şeyi yavaş yavaş kemale erdirmeye ve aynı zamanda sebeplerin hâlıkı yani müsebbibu'l-esbâb olma hususuna dikkat çekilmektedir.³⁷ Tevhid-i rububiyyet terkinin ise Allah teelayı, bütün varlığı, yeri göğü yaradan, mahlukâtın maslahatını üstüne alan olarak kabul etmek, başka bir tabirle rab olarak Allah'ı kabul etmek anlamında, olduğunu söyleyebiliriz. Zatta tevhid anlamındaki bu tevhidin yanında Kur'an ve Sünnette yer alan sıfatları Allah'a izafe etmeyede sıfatlarda tevhid diyebiliriz.³⁸ Tevhid-i rububiyyet bu iki kısımdan oluşmaktadır. Bu tevhide marifette ve isbatta tevhid, ilmi ve haberi tevhide denmiştir. İbn-i Teymiye sadece bu tevhidin kişiyi muvahhid yapmayacağını çünkü müşriklerde Allah'ın rububiyyetini kabul ettikleri halde müşrik olmaktan kurtulamadıklarını, Kur'anın bu gerçeği ifade ettiğini belirtmektedir. Kur'an-ı kerimde “‘Gökten ve yerden sizi kim rızıklandırır, duymaya ve görmeye malik olan kimdir? Diriden ölüyü ölüden diriyi

³⁴ Şeyhânî, Adil Muhammed b. Ali, *a.g.e.* s.100.

³⁵ Zekeriyya, *a.g.e.*, s.77-78.

³⁶ İbn Manzur, *Lisanu'l Arab*, I, s. 399.400.

³⁷ İsfehani, Rağıb, *Mu'cemu'l-Müfredatı Elfazi'l-Kur'an*, Beyrut: Daru'l-Fikr, s.189.

³⁸ Makrizi, *Tecridu't-Tevhid*, Mektebetu't-Turasi'l-İslâmi, 1993, s.10.

*çıkaran kimdir? Emri tedbir eden (kainatta tasarruf eden) kimdir?’ diye sorsan Allah diyecekler. Sen de deki hiç sakınmaz mısınız?’*³⁹ buyurulmaktadır. Bu âyetten anlaşılıyor ki müşrikler, kelâmcıların tevhid tarifine göre muvahhiddirler. Halbuki durum hiçte öyle değil,⁴⁰ diyerek tevhid-i rububiyetin cenab-ı hakkın peygamberlerini gönderdiği tevhid olmadığını belirlemektedir. Ebû’l-izz el-Hanefi de İbn-i Teymiyenin usulünü takip ederek *el-Akidetü ’t-Tahâvî* şerhinde tevhidin Kur’an ve Sünnette geçen sıfatlara cenab-ı hakka nisbet etmek manasında ki tevhid-i sıfat, bütün varlığı Allah’ın yarattığını ifade eden tevhid-i rububiyet, Allah tealanın ibadete layık olduğunu ve hak sahibi olduğunu ifade eden tevhid-i uluhiyet, olarak, üç kısma ayırmaktadır.⁴¹ Ona göre matlup olan yani Allah tealanın bizden beklediği tevhid, tevhidi rububiyeti de içeren tevhid-i uluhiyettir.⁴² İnsan sadece tevhid-i rububiyetle müşrik olmaktan kurtulamaz. Tevhid-i uluhiyetle ancak şirkten kurtulur. Bunun içindir ki cenab-ı hak Kur’an’da tevhid-i rububiyeti tevhid-i uluhiyete delil olarak getirmiştir.⁴³ Mesela zuhruf suresinde “Onlara sorsan ki kendilerini kim yarattı? ‘Allah’ diyecekler. O halde nasıl döndürülüyorsunuz?”⁴⁴ buyruluyor. Yani tevhid-i rububiyet tevhidi uluhiyete delil olarak kullanılıyor. Yalnız şunu da belirtmek gerekir ki Ebû’l- İzz el-hanefi tevhid-i rububiyetin tevhid-i uluhiyeti de içerdiğini belirterek İbn-i Teymiye’nin tevhid-i rububiyeti önemsizleştiren tavrını yumuşatarak orta bir yol bulmuştur.

İbn-i Kayyım el-Cevziye (ö. 751/1350) ise tevhid-i rububiyetin isbatının delile muhtaç olmadığını belirtiyor. “Allah hususunda şek olur mu? O ki yeri göğü yokluktan varlığa çıkarandır”⁴⁵ âyetini delil olarak göstermektedir. Bu âyet Allah’ın varlığının isbata ihtiyaç olmadığını çünkü zaten çok açık olduğunu söylemektedir. Ayrıca “Kendisi delil olana delil mi aranır” diye İbn-i Teymiye’den bir nakilde bulunmaktadır.⁴⁶

Rububiyet tevhidini bugün için herkes kabul ediyor demek oldukça zordur. Yusuf Karadâvî tevhid anlayışında İbn-i Teymiye çizgisinde bulunsada ehl-i hadis geleneğinin dediği gibi, “bu tevhid herkesin kabulü” diyememekte, onun için bu tevhidi eskiden “dehriyyûn” şimdide “materyalistler” kabul etmiyor demektir.⁴⁷ İbn-i Teymiye yaşadığı dönemde gördüğü olumsuzlukları gidermek için tevhidi

³⁹ Yunus, 10/ 31

⁴⁰ İbn-i Teymiye, *Tisi’niyye*, I II, s. 899.

⁴¹ Ebu’l-izz, Hanefi, *Şerhu ’t-Tahavi*, Kahire: *Daru’l Hadis*, 2005, s.18.

⁴² Ebu’l-izz, *a.g.e.*, s.23.

⁴³ Ebu’l-izz, *a.g.e.*, s.25.

⁴⁴ Ez-Zuhruf , 43/ 87

⁴⁵ İbrahim, 14/10

⁴⁶ Cevziye, İbn-i Kayyım, *Medaricu’s-Salikin* ,(nşr. Abdul Münim Salih Ali el-İzzî), Müessesetu’r-Risale, İkinci Baskı, 1986, I, s.80-81

⁴⁷ Karadâvî, Yusuf, *Tevhidin Hakikati*, Özgün Yay, İstanbul: Yedinci Baskı, 1996, s. 22.

ameli sahanın içerisine sokmaya gayret etmiş, buda İbn-i Teymiye'yi tevhidin itikadi boyutunu çok zayıf görmeye götürmüştür. İnkâr fikrinin çok yaygın olmadığı o dönemlerde “Herkes alemleri yaradan bir varlığı (tevhid-i rububiyet) kabul ediyor o halde Tevhidin başka boyutları vardır” şeklinde bir anlayış bir dereceye kadar anlaşılabilir. Fakat bugün için aynı şeyleri söylemek imkansızdır. Alemleri yaradan bir ilah kabul etmeme anlayışı tarihte hiçbir dönemle kıyas kabul etmeyecek kadar kendine taraftar bulmuştur.⁴⁸

Buna rağmen günümüzde yazılan kitaplarda bile alemleri vareden bir ilahı herkes kabul ediyor şeklinde ifadelerle raslamaktayız. Bu anlayış sahiblerince, Rububiyette tevhid dedikleri Ehl-i sünnet kelâmcılarının tevhid anlayışını ifade eden tevhid anlayışı çok önemli olarak görülmemekte, tevhid-i uluhiyyeti anlatmak için bir araç olarak kullanılmaktadır.

Tevhid-i Uluhiyyet

Uluhiyyet, kulluk eylemek ve ibadette bulunmak manalarına gelir. “İlah” kelimesi ise mutlak manada Allah Tealayı ifade eder, fakat ondan gayrı tapınılan şeyler için kullanıldığında onu öyle kabul edenler nezdinde “ilah” kastedilmiş olur. Çünkü bu kimseler o şeylerin ibadete layık olduğunu düşünmektedirler.⁴⁹ Rağıb el İsfehânî de ibadet manasının üzerinde durmakta ilk mana olarak mabud manasını vermektedir.⁵⁰

Tevhid-i uluhiyyet terkibi ise kulluk edilmeye tek layık olanın Allah olduğunu kabul edip, ondan başkasına kulluk etmeme ve ondan başkasından yardım istememe manalarına gelmektedir.⁵¹

Şunu belirtmek gerekir ki ehl-i hadis geleneği “ilah” kelimesiyle “rab” kelimesinin müteradif olmadığını ısrarla üzerinde durmaktadırlar. Kelâm alimlerinin ilah kelimesini “yokluktan varlığa çıkarmaya kadir” şeklinde tarif etmelerinin sözlük manasını dışlamak, “ilah ve rab” kavramlarını müteradif kılmak olduğunu belirterek tenkit etmektedirler. Halbuki ilah kelimesi sözlüklerde rabten farklı olarak “kulluk edilen” zat manası taşımakta dolayısıyla ilah ve rab kavramları birbirinden farklıdır. Bu şekilde uluhiyyette tevhid kavramı ortaya çıkarılmaktadır.⁵² Kanaatimizce rab ve ilah kelimelerinin eş anlamlı olmaması üzerinden yapılan değerlendirmeler pek isabetli değildir. Çünkü her ne kadar sözlüklerde farklılıklar söz konusu olsada bu kavramlar Kur'an ve Sünnette yakın anlamlı kullanılmış ve gelenekte de bu yol takib edilmiştir.

⁴⁸ Çoşkun, İbrahim, *Ateizm Ve İslam*, Ankara: Ankara okulu yayınları, 2001, s.12.

⁴⁹ İbn Manzûr, *Lisanu'l Arab*, XIII, S.467.468.

⁵⁰ İsfehani, Rağıb, *el-Müfredat*, s.17.

⁵¹ Zekeriyya, *a.g.e.*, s. 69.

⁵² Zekeriyya, *a.g.e.*, s.36-47.

Tevhid-i uluhiyyetin peygamberlerin getirdiği tevhid olduğunu İbn-i Teymiye ısrarla vurgulamaktadır.⁵³ İbn-i Teymiye'nin talebesi ve en önemli takipçisi olan İbn-i Kayyım el-Cevziyye tevhid-i rububiyyetin "Sana ibadet ederiz" demek olduğunu, tevhid-i uluhiyyetin ise fatiha suresinde belirtilen "Yalnız senden yardım dileriz" manasını ifade ettiğini söylemekte⁵⁴ bu tevhidi anlatan bir çok âyet Kuran'da bulunmakta demektir. Şöyle ki, kafirun suresi tevhid-i uluhiyyeti içermektedir. Çünkü bu sûrede Allah teala Efendimize "sizin ibadet ettiklerinize ben ibadet etmem" demesi emredilmektedir. Bu da Allah'tan gayrısına ibadet etmemek, ibadeti ona has kılmak manasındaki tevhid-i uluhiyyettir. Aynı şekilde fatiha suresinde "*Yalnız sana ibadet eder yalnız senden yardım dileriz*" âyeti de kulluğun en önemli ifadeleri olan ibadet ve istiane (yadım isteme)'nin sadece Allaha yapılmasını buyurur ki bu da tevhid-i uluhiyyettir. Enbiya sûresinde "*Senden evvel hiçbir resul göndermedik ki ona benden başka ilah yoktur ve bana ibadet edin diye vahyetmiş olmayalım*"⁵⁵ buyurulmaktadır. Bundanda Allah tealanın resulleri tevhid-i uluhiyyetle insanlara gönderdiği çıkarılmaktadır.⁵⁶

Bunlardan başka; "*De ki ey ehli kitapsizle bizim aramızda ortak bir kelimeye gelin, Allahtan başkasına ibadet etmeyelim ve ona hiçbir şeyi ortak koşmayalım*"⁵⁷, "*Onlara kendi içlerinden bir resul gönderdik ve Allaha ibadette bulunun çünkü sizin ondan gayrı ilahınız yoktur buyurduk*"⁵⁸, "*hüküm ancak Allaha aittir sizde ondan gayrısına ibadet etmemenizi emretti*"⁵⁹ âyetlerinin de tevhid-i uluhiyyeti gösterdiğini söyleyebiliriz. Ayrıca "*Ekserisi Allaha şirk koşmadan iman etmiyor*"⁶⁰ âyetide bir tarafta imandan bahsetmekte diğer taraftan bu imanın şirk bulaşmış bir iman olduğunu yani bu kimselerin tevhid-i uluhiyyette sorunları olduğunu gösterir. Ayrıca Hz. Peygamberin kabirlerin mescid kılınmasından nehyetmesi⁶¹ kişinin kendine krallar kralı (şehinşah-meliku'l-emlak) ismini vermesinin Allah katında en çirkin isim olduğunu söylemesi,⁶² Allah'tan başkasına yemin edilmesini yasaklaması⁶³ ve benzeri nasları ehl-i hadis geleneği tevhid-i uluhiyyeti ifade eden naslar olarak görmüşlerdir.

⁵³ İbn-i Teymiye, *Tisi'niyye*, s.897

⁵⁴ İbn-i Kayyım, *a.g.e.*, S. 82

⁵⁵ el-Enbiya, 21/25

⁵⁶ Zekeriyya, *a.g.e.*, S. 26

⁵⁷ Al-İ İmran, 3/64

⁵⁸ el-Müminun, 23/32

⁵⁹ Yusuf, 12/40

⁶⁰ Yusuf, 12/106

⁶¹ Buhari, "Cenaiz", 23.

⁶² Buhari, "Adab", 4.

⁶³ Buhari, "Eyman ve'n-Nuzur", 83.

Yusuf ed-Dicvî burada bazı itirazlarda bulunmaktadır: Hz. peygamberin İslâm'a girenlere iki tür tevhid var sadece biriyle müslüman olamazsınız dediğine dair en ufak bir şeye rastlayamamaktayız. Bir diğer husus Kuran-ı Kerîm'de uluhiyetle ibadet her zaman beraber zikredilmemekte bazen ibadet rububiyete bağlanmaktadır. Mesela; "*Yerlerin ve göğün rabbi ona ibadet et ve ibadetinde sabret*"⁶⁴ buyurmakta başka bir ayette "*Size melekleri ve peygamberleri rab edin diye emretmez*"⁶⁵ buyurulmuştur. Tevhidin bu şekilde bir taksimi söz konusu olsa idi "rab" edinme değil, ilah edinme denmesi gerekirdi. Ayrıca "*Hahamları ve ruhbanları kendilerine rab edindiler*"⁶⁶ âyeti inince eskiden Hristiyan olan Adıyy b Hatim Hz. Peygambere; Ya Resulallah biz onlara tapınmıyorduk ki diye sormuş, Hz. Peygamber de Allahın helal kıldığını haram kılıyorlarda siz onu haram kabul etmiyormuydunuz, Allah'ın haram kıldığını helal kıldıklarında sizde onu helal kılmıyormuydunuz? demiş oda evet deyince işte rab edinme budur buyurmuştur.⁶⁷ Görüldüğü üzere uluhiyette şirk diyebileceğimiz şirkte, rab edinme kelimesi geçmektedir. Eğer onların dediği gibi olsaydı rab edinme değil ilah edinme tebirinin geçmesi gerekmektedir. Bu da bu şekilde bir tasnifin aslının olmadığını göstermektedir.⁶⁸ Şunu belirtmek gerekir ki bu geleneğin en çok tutunduğu "Ekserisi şirk koşmadan iman edemez"⁶⁹ âyetindeki bahsedilenleri müslümanlar olarak ele almak doğru değildir. Çünkü bu âyetin tefsirine bakıldığı zaman bu kimselerin Allah'ın varlığını kabul etmekle beraber putlara tapanlar olabileceği üzerinde durulmuştur. Fakat bu müşriklerin sıhhatli bir inanca sahib olduklarını kesinlikle ifade etmez. Âyet-i kerîmeler müşriklerin inançlarındaki boşlukları ve hakkı kabul etmemelerini tenkid sadedindedir. Müfessirler bunun dışında bu kimselerin riyakarlar, münafıklar olması ihtimali üzerinde de durmuşlardır.⁷⁰ Zaten bir hadis-i şerifte Hz. peygamber (s.a.v.) kendisine yeryüzünün hazinelerinin anahtarlarının verildiğini artık bundan sonra ümmeti için şirk tehlikesinden endişe etmediğini kendisini tedirgin eden şeyin dünya nimetlerini paylaşmada ayrılıklara düşmeleri olduğunu ifade etmiştir.⁷¹

Yukarda aktarmaya çalıştığımız üzere tevhidin taksimine ve özellikle de tevhid-i uluhiyet kavramına itirazlar olsada bu ifadelerin en meşhur manaları böyledir. Şunu belirtmek gerekir ki kelâmcılarla İbn-i teymiye ekolü arasındaki

⁶⁴ Meryem, 19 /65.

⁶⁵ Al-i imran 3/80.

⁶⁶ et-Tevbe 9 31.

⁶⁷ Tirmizi, "*Tefsiru'l Kur'an*", 48.

⁶⁸ Dicvî, *Makalât ve'l-Fetâvâ*, I, s.322-335.

⁶⁹ Yusuf 12/106

⁷⁰ Sâbûnî, Muhammed Ali, *Muhtasar-ı Tefsîri ibn-i Kesîr*, Kahire: Daru's-Sabuni, Yedinci baskı, II, s. 258.

⁷¹ Buhari, "Cenaiz", 23

tartışma tevhid-i uluhiyet mese-lesinin tevhidin bir kısmı olarak kabul edilip edilmeyeceğinin tartışmasıdır. Bazıları ise tevhid olarak isimlendirdiğimiz Allaha imanın, tevhidin bu sayılan kısımları olmadığı müd-detçe gerçekleşmiş olmayacağını söylemektedir.⁷² Yusuf ed-Dicvî İbn-i Teymiye geleneğinin “*Melekleri ve nebileri Allahı bırakıp rab edinmenizi istemez*”⁷³ ayetinde açıkca rab edinmeleri ifadesi geçmesine rağmen rububiyyeti herkes ikrar ediyor iddialarını yanlış bulmaktadır. Birazda dalga geçerek kabirde meleklerin rabbini kim? diye soracaklar ilahın kim diye sormayacaklar, çünkü onlar Teymî (ibn-i teymiye’ye nisbetle) değiller demektedir.⁷⁴ Yusuf ed-Dicvî İslâm toplumunun büyük bölümünün kanını heder eden bu anlayışa Uşame hadisesi örneğiyle cevap vermektedir. Hz. Uşame harbte “la ilahe illallah” diyen birisini korkudan söyledi diye öldürmüş Hz. Peygamberde onu şiddetle tenkid etmiştir. Bu rivayette tevhidin ve şirkin herhangi bir taksime tabi tutulduğu görülmezken nasıl olurda böyle bir şirk taksimi yaparak peygamberin yapmadığı, bilakis yasakladığını siz yaparsınız? Hem bu şekilde ümmetin büyük çoğunluğunu İslâm milleti dışında bırakıp, kanını, malını helal sayarsınız?⁷⁵

Yusuf ed-Dicvî bu aşırılıklara karşı mücadelesinde takdire şayandır. Hz. Peygamberin böyle bir tevhidden bahsetmemesi bu kavramların sorgulamak gerektiğini göstermektedir. Maalesef Arab dünyasında yapılan çalışmalarda İbn-i Teymiye’nin bu tasnifi genel olarak bir dogma gibi kabul edilmektedir. Sanki İbn-i Teymiye öncesinde bu hususlarda hiçbir şey ortaya konulmamış gibi bir hal söz konusudur. Bu anlayışa göre çok kolay bir şekilde Müslümanlar müşrik kapsamına dahil edilebilmekte, Müslümanların iç huzuruna büyük darbe vurulmaktadır.

SONUÇ

İbn-i Teymiyeyle başlayan gelenekte tevhide farklı tasniflerle farklı anlamlar yüklenmeye başlanmıştır. Çünkü bütün bu tasniflerin temeli İbn-i Teymiye’ye ulaşmakta ondan ötesine gidememektedir. Ayrıca âyet ve hadislerden tüme varım yoluyla elde edildiği iddiası da çok isabetli değildir. Kendi içinde tekellüfler ve zıtlıklar barındırmaktadır. Her ne kadar bazı bilginlerin bu kanaatte oldukları söylene de bunun böyle olmadığı açıktır. Dolayısıyla İslâm’ın gelişinden başlayıp asırlarca devam eden süreç içerisinde tevhidin anlaşılmadığını düşünmek İslâm’ı Hz. Peygamberin anlatamadığı anlayışına götürür. Görüldüğü üzere şirke düşülüyor iddiasıyla ortaya çıkan bütün fikri ve siyasi hareketlerin temelinde görünmese de tevhidin rububiyyet ve uluhiyyet gibi kısımlara ayrılması yatmaktadır. İhlasın bir maddesi olarak alınabilecek hususları insanı dinden çıkarma durumu söz konusu

⁷² Zekeriyya, *a.g.e.*, S. 97

⁷³ Ali imran 3 80

⁷⁴ Dicvî, Yusuf, *a.g.e.*, I, s. 323-326.

⁷⁵ Dicvî, Yusuf, *a.g.e.*, I, s. 330-331.

olan tevhid-şirk çizgisinde değerlendirmek sağlıklı değildir. Zira bu, toplum içerisinde ayrışmalara, kavgalara sebep olabilmektedir.

KAYNAKÇA

- Bakillânî, Ebu Bekir, *et-Temhid*, Kahire: Daru'l Fikr El-Arabî, 1948.
- Beyâzî, Kemâleddin Ahmed El-Hanefî, *İşârâtü'l-Merâm min İbârâtî'l-İmam*, İstanbul: Daru'l-Kütübü'l-İslâmî, Birinci Baskı, 1949.
- Cevziyye, İbn-i Kayyım, *Medâricü's-Salikîn*, (nşr. Abdu'l-Mün'im Salih Ali El-İzzî), Müessesetü'r-Risale, İkinci Baskı, 1986.
- Cürcânî, Şerîf Ali b. Muhammed, *Kitabu't-Ta'rifat*, Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Birinci Baskı, 1995.
- Dicvî, Yusuf, *Makalat Ve'l-Fetava*, Kahire: Daru'l-Besair.
- Ebü'l-izz, el-Hanefi, *Şerhu't-Tahavi*, Kahire: Daru'l Hadis, 2005.
- Eş'arî, Ebû'l-hasen, *Kitabu'l-Luma'*, (nşr. Abdulaziz İzzuddin es- Sirvânî), Daru Lübnan, birinci baskı, 1987.
- Farukî, İsmail R., *Tevhid*, (Terc. Dilaver Yardım-Latif Boyacı), İstanbul: İnsan Yayınları, Dördüncü Baskı, 2006.
- Gazzâlî, Ebu Hamid, *el-İktisad fî'l-İtikad*, (nşr. Muhammed el-Fatih b. Veliyyuddîn Farfûr), birinci baskı, Şam 2007.
- Hâlîmî, Ebû Abdillâh, *el-Minhac fî Şu'abi'l-İmân* (nşr. Hilmi Muhammed Fûde), Beyrut 1399/1979.
- Hasan Han, Sıddık, *ed-Dinu'l Halis*, (nşr. M. Zührî en-Neccâr) Kahire: Mektebetü dâri't-türâs, t.y.
- İbn-i Manzur, *Lisanu'l-Arab*, Beyrut: Daru Sadır, 2011.
- İbn-i Teymiye, *et-Tisi'niyye*, (Thk.: Muhammed b. İbrahim El-Aclân), Mektebetü'l Maârif, İsfahanî, Rağîb, *Mu'cemu Müfredatü li-Elfazi'l-Kur'an*, Beyrut: Daru'l-Fikr.
- Kardavî, Yusuf, *Tevhidin Hakikati*, İstanbul: Özgün Yayınları, Yedinci Baskı, 1996.
- Makrizî, *Tecridü't-Tevhid*, Mektebetü't-Turâsî'l-İslâmî, 1993.
- Mâtürîdî, Muhammed, *Kitabu't-Tevhid* (nşr. Bekir Topaloğlu Muhammed Aruçî), Ankara: İSAM yayınları, 2005.
- Mu'tik, Avvâd B. Abdullah, *el-Mu'tezile ve Usûluhumu'l-Hamse Ve Mevkîfî Ehli's-Sünneti Minha*, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, Dördüncü Baskı, 2001.
- Neseffî, Ebû'l Muin, *Tebisretü'l-Edille*, (nşr. Hüseyin Atay), ikinci baskı, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004.
- Özler, Mevlüt, 'Tevhid', *DİA*, XXXVIII.
- Sâbûnî, Muhammed Ali, *Muhtasar-ı Tefsîri İbn-i Kesîr*, Kahire: Daru's-sabuni, yedinci baskı.
- Şehristanî, *Nihâyetü'l-İkdâm*, (nşr. Ferid Ceyyum), Bağdad: Mekbetü'l Müsenna.
- Şeyhanî, Adil b. Muhammed b. Ali eş-, *Hakikatu'l-îman*, (Usûlu's-selef), birinci baskı, Riyad 2005.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed ibn-i Cerîr, *Camîu'l-beyan an Tevîli'l-Kur'an*, (nşr. Hânî İmad Zekerîyya El Barûdî, Hayri Saîd), el-Mektebetü't- tevfikeyye.
- Taftazanî, *Şerhu'l-Akaid*, (Terc. Talha Hakan Alp), İstanbul: Rihle Kitab, 2011.
- Zekerîyya, Ebû Bekr Muhammed, *eş-Şirk fî'l Kadîm ve'l-Hâdis*, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2005.